

ВІДГУК

офіційного опонента

на дисертацію Токарської Юлії Валеріївни

**«Українське (руське) православ'я у церковно-релігійній думці та суспільно-політичних реаліях кінця XVI – першої половини XVII століття»,
поданої на здобуття наукового ступеня доктора філософії
за спеціальністю 032 Історія та археологія**

Тема пропонованого дисертаційного дослідження привертає увагу до важливих суспільних проблем українського суспільства, які не втратили своєї актуальності. Мова йде про стан Київської митрополії наприкінці XVI – першої половини XVII століття, зокрема Берестейську унію 1596 р., яка започаткувала церковний розкол, а надалі – міжконфесійне протиборство. Упереджене ставлення до Греко-католицької церкви, яке культивувалося в імперській Росії та СРСР, сформувало у масовій свідомості стійкі негативні стереотипи. Сучасні латентні протистояння на релігійному ґрунті з їх періодичною ескалацією є яскравим тому свідченням. Наприклад, припинення договору оренди двох храмів Києво-Печерської лаври з УПЦ в підпорядкуванні МП і дозвіл звершення служіння в них ієрархів ПЦУ актуалізувало питання правомірності оренди Почаївської лаври. Свої права на останню заявили ПЦУ і УГКЦ, що спровокувало полеміку в церковних і навколо церковних колах, науково-експертному середовищі, серед широкого загалу користувачів інтернет-ресурсами. Відмінність думок не має характеру конфесійного протистояння, проте свідчить про історичну вкоріненість проблеми.

Відтак важливим завданням для української науки є звернення до історії витоків і детального вивчення причин та особливостей конфронтації Церков. У контексті пропонованого дослідження – залучення до аналізу спадщини українських мислителів не лише православного віросповідання, але й католиків і уніатів, сприятиме цілісному, об'єктивному, різнобічному дослідженню релігійних процесів зазначеного періоду.

Вважаємо, що у цьому контексті дисертаційне дослідження Ю.В. Токарської «Українське (руське) православ'я у церковно-релігійній думці та суспільно-

політичних реаліях кінця XVI – першої половини XVII століття» є внеском у подолання т.зв. «конфесійного патріотизму». Дослідження здійснене в руслі вітчизняної науки і має безпосередній зв'язок з науковими темами «Актуальні проблеми нової та новітньої історії України: суспільство, політика, культура» та «Археологічні та історичні дослідження історії Волині доби пізнього середньовіччя» кафедри історії України та археології Волинського національного університету імені Лесі Українки.

У відповідності з кваліфікаційними вимогами у вступній частині дисертації визначено належні характеристики роботи: актуальність теми, її зв'язок з науковими програмами, мета і дослідницькі завдання, предмет і об'єкт дослідження, хронологічні та географічні межі роботи, наукова новизна, теоретичне і практичне значення одержаних результатів, зазначена їх апробація.

У першому розділі «Джерела дослідження», який складається з двох параграфів – «Історіографія проблеми» і «Документальна основа дослідження» на належному науковому рівні проведено аналіз стану вивчення проблеми. Здобувачка зазначає, що релігійно-політична боротьба XVI ст., полеміка доберестейської й поберестейської доби, висвячення православної ієрархії 1620 р., різнобічна діяльність П. Могили та низка інших подій знайшли своє відображення в працях викладачів Київській академії та осередках Василіанського чину. Загалом цьому сегменту історіографії притаманна конфесійна упередженість. Виокремлено працю М. Грушевського «Історія України-Руси», в якій учений дав всебічну характеристику причин і наслідків унії в її причинно-наслідковому зв'язку.

У дисертації проаналізовано доробок українських учених зарубіжжя – О. Оглобина, І. Власовського, І. Огієнка, А. Жуковського, М. Соловія, Б. Корчмарика, І. Нагаєвського та інших. Авторка поділяє думку, що студіям української діаспори притаманне визнання пріоритету інтересів держави перед інтересами Церкви, потужного внеску Православної і Греко-католицької церков в розвиток історичного процесу.

У працях авторів радянського часу найбільша увага приділялась соціальним аспектам міжконфесійної боротьби в Україні XVI – XVII ст. Ідеологічно

заангажовані, вони характеризуються виразним, перш за все, антикатолицьким спрямуванням.

Дисертанткою зазначено, що праці науковців, написані після здобуття Україною незалежності, відзначаються різнобічністю підходів до проблеми міжконфесійних стосунків, зокрема й вивчення спадщини полемістів. Застосування сучасних методологічних підходів характерно для студій Н. Яковенко, Б. Гудзяка, П. Кралука, В. Любащенко, С. Плохія, В. Ульяновського, М. Довбищенка та низки інших, які є результатом нагромадженого історіографічного досвіду.

Російська історіографія, як справедливо зазначає здобувачка, має відмінне від українських вчених трактування внутрішніх рухів історичного процесу та історії Церкви в Україні. Тому міжконфесійні стосунки аналізуються згідно з усталеними схемами: Русь – Константинополь, Русь – Ватикан і Русь – Річ Посполита.

У дисертації використано доробок польських науковців ХХ ст. і сучасного періоду. Дослідження виконанні із залученням широкого кола архівних документів і матеріалів, мають оригінальні інтерпретації. Попри відмінність у трактуванні подій XVI – XVII ст. у Речі Посполитій, вони представляють науковий інтерес для українських дослідників.

Джерельною основою дисертації є матеріали та документи, видрукувані у збірках XIX і ХХ ст., які зберігаються в Центральному державному історичному архіві України у м. Києві, Національній бібліотеці України імені В. Вернадського (Відділ стародруків та рідкісних видань), Національній історичній бібліотеці. Опубліковані документи сприяли формуванню уявлення про Київську митрополію як інституцію, змістове наповнення її церковно-релігійного життя, а також ознайомленню з полемічними текстами. Неопубліковані документи використано з метою з'ясування особливостей соціального стану духовних людей, що уможливило виокремлення політичної складової унійного процесу й виявлення мотивації владик підпорядкувати Церкву Святому Престолу.

Дисертанткою використано документальні джерела українською, польською і російською мовами. Комплексний аналіз використаних джерел сприяв з'ясуванню позицій учасників унійного процесу щодо обставин та перебігу міжконфесійного

протиборства у зазначений проміжок часу.

У другому розділі «Українське (руське) православ'я наприкінці XVI ст.: шляхи виходу з кризи» Ю. Токарська розглядає в послідовній виокремленості трьох складових – «Східно-візантійська зорієнтованість Київської церкви на тлі Реформації та Контрреформації», «Інституційна і та структурна криза в Київській митрополії», «Ідея патріархату та спосіб її втілення». Фрагментація проблеми дозволила дисертантці висловити власні міркування щодо етосу Київської церкви, що в умовах поступу Реформації та натиску латинської культури «змусив русинів шукати нових шляхів для збереження релігійної, культурної та етнічної самобутності,... привів руських лідерів до усвідомлення центральної ролі грецької спадщини в релігійній і культурній самобутності руської нації» (с. 99). Такий погляд на реформування Київської церкви в XVI ст. демонструє оволодіння авторкою сучасною методологією аналізу історичних подій, що своєю чергою уможливило виокремлення ключових моментів підготовчого етапу унії. Достовірність аргументації здобувачка обґрунтовує або спростовує, долучивши до аналізу полемічні тексти та дослідження інших авторів. Насамперед, це видання С. Оріховського та П. Скарги. Таким чином вдалося відтворити хід підготовки унії, акцентуючи увагу на заходах, які на тому етапі зміцнили стосунки між Константинопольським патріархатом і Київською митрополією – календарна реформа та перспектива створення патріархату на східнослов'янських землях.

Аналіз, проведений Ю. Токарською, дозволили їй висловити судження щодо візиту до Київської митрополії патріарха Константинопольського Єремії II Траноса у липні 1588 р. та у другій половині 1589 р.: «Дії патріарха Єремії не мали стабілізуючого впливу на церковно-релігійне життя на руських землях. До укладання унії патріарх ухвалив кілька неканонічних рішень в Київській митрополії, після – визнав другорядність ролі митрополита, а також неканонічно запровадив Московський патріархат. Інституційне життя в Київській митрополії набуло ознак нестабільності» (с. 86).

У третьому розділі дисертації – «Відцентрові тенденції в руському православ'ї. Берестейська унія (1596 р.)» ретельно проаналізовано три групи

полемічних творів (єзуїтів – П. Скарга, Й. Гербест, Я. Вуек; православного табору, уособленого І. Вишенським, С. Зизанієм, та проунійного, представленого І. Потієм). Зазначено характер та зміст дискусій, які точилися навколо догматів та культово-обрядової практики Церков. Проте значно більше уваги вони сконцентрували на питаннях унії та берестейських соборів. Увагу дисертантка концентрує на писаннях І. Вишенського і І. Потія, чий переконання мали визначальний вплив на формування суспільної думки. Звертаючи увагу на авторитет І. Вишенського серед чернецтва, авторка справедливо зазначає емоційність його суджень, які «...відображали не реформу, а реакцію (лейтмотив «Терміна о Лжи» (1598 або 1600 р.) і не могли забезпечити поступовості церкві руського народу» (с. 106). Одночасно робить висновок, що «на православній полеміці зростав зріз людей, які не прийняли унії й утворили соціальний ґрунт для відродження православної церкви на початку XVII ст.» (с. 134).

У цьому ж розділі здобувачка персоналізує учасників Берестейської унії, з'ясовуючи їхні справжні наміри, мотивацію, міжособистісні стосунки в період 1590 – 1596 рр. на тлі перебігу подій. Історичні реконструкції дозволили з'ясувати унійні заходи єпископів, що відбулись після від'їзду патріарха Єремії Траноса, починаючи від візиту Г. Балабана в Дунаїв до католицького єпископа Соліковського взимку 1590 р. і закінчуючи Берестейським собором 1596 р., а також простежити еволюцію змісту угоди: від першої Декларації унії, складеної єпископами на соборі в Бересті у червні 1590 р. – до «Артикулів, на які потребуємо гарантії від Панів Римлян», затверджених на соборі в Бересті у червні 1595 р. Відтак, здобувачкою вказано на комплекс об'єктивних і суб'єктивних чинників укладення Берестейської унії.

Четвертий розділ дисертації – «Екуменічна ідея та проблеми її реалізації у першій половині XVII ст.» є логічним продовженням попередніх, у яких міжконфесійні протистояння зі сфери теоретичних дискусій перенесено у практичну площину ескалації конфлікту між православними і уніатами після підписання Берестейської унії. Відтак проект об'єднання Церков, не цей раз Православної і Уніатської, знайшов прихильників у середовищі ієрархів, польських політичних колах та Святого Престолу. Ідею патріархату розглянуто у хронологічній

послідовності перемовин між православними і уніатськими ієрархами та Святим Престолом. Виокремлено їх змістовий компонент, що уможливило встановлення окремих періодів, які охоплювали 1623–1646 рр.

Підсумовано, що усі заходи запровадження універсальної унії не досягли успіху. «Тож у першій половині XVII ст. і православна, і уніатська частини церкви зазнали доконечних змін та пристосувались до нових умов, кожна у свій спосіб, осягнули мету модернізації церковно-релігійного життя» (с. 7).

Висновки, зроблені по завершенню роботи, є аргументованими й корелюються з метою дисертаційного дослідження і його завданнями. Дисертація Юлії Валеріївни Токарської є самостійним науковим дослідженням, яке характеризується зваженістю оцінок.

Позитивно оцінюючи дисертаційне дослідження, необхідно зазначити, що воно не позбавлене певних недоліків. Висловлюємо кілька зауважень і побажань, що могли б удосконалити дослідницьку працю.

Звертаємо увагу на структуру та змістове наповнення першого розділу «Джерела дослідження». Фундаментом будь-якого історичного дослідження є відповідний методологічний інструментарій історіографа. На наш погляд, в огляді історіографічної бази дослідження бракує її аналітичного осмислення, що здійснюється через заявлені й обґрунтовані принципи класифікації. Корисним є з'ясування методів наукового аналізу, які використовували попередні покоління науковців, і репрезентовані ними концепції; виокремлення дискусійних аспектів проблеми; визначення належності до наукових шкіл тих дослідників, чиї роботи були корисними під час написання дисертації. З'ясування методологічних підходів дозволяє виявити ступінь історичної достовірності наукових напрацювань, підійти виважено до формулювання власних висновків.

У змісті підрозділу «Документальна основа дослідження», з нашої точки зору, бракує докладного аналізу документів, зокрема, тих, що введені дисертантом до наукового вжитку й вплинули на авторські узагальнення та обґрунтування положень наукової новизни.

Наступна заувага має безпосередній зв'язок з попередніми, позаяк поглибленню теоретичних основ дисертації сприяє ґрунтовний аналіз її методологічного інструментарію. Нам видається доцільним в історичному дослідженні приділити увагу характеристиці методів наукового аналізу, застосованих власне автором з метою розв'язання поставлених завдань. На жаль, аналіз методології дослідження відсутній в структурі першого розділу та вступі дисертації.

Дозволимо собі висловити міркування щодо обґрунтування понятійно-категоріального апарату. Від Берестейської унії 1596 р. назва утвореної Церкви неодноразово змінювалася. В хронологічних межах даного дослідження в Апостольській Столиці щодо неї вживали означення «rutheniti uniti» («з'єдинені русини»). Як правило, історики послуговуються самоназвами, які відповідають хронології дослідження. На наш погляд, обґрунтування потребують уживане здобувачкою поняття «уніатство», а також етимологічно споріднені терміни «унійна церква», «уніатська церква», «уніат» тощо. Ця ж заувага стосується означення Православної церкви – «українська церква», «Київська митрополія», «Київська церква», «руська церква» (чомусь з малої літери), та низки інших термінів – «вселенська патріархія», «східна і західна конфесія» (с. 107), «східні і західні церкви» (с.121, 154), «східна церква» (с. 108, 121, 161), «східні патріархи/патріарх» (с.121), «Римський/Папський престол», які використовуються в історіографії в певному значенні.

Вживаними у дисертації є означення «римський папа», «константинопольський патріарх», що вказує на належність ієрарха до місця осідку, але не титул. На наш погляд, коли йдеться про канонічне підпорядкування, офіційні стосунки інституцій, доцільно вживати терміни «папа Римський», «патріарх Константинопольський», «митрополит Київський» тощо.

Видається некоректним використання терміну «єкуменізм» (у назві четвертого розділу та тексті – с. 17, 166, 196), оскільки рух за співпрацю та взаєморозуміння між християнами різних конфесій виникає на початку ХХ ст. з ініціативи

протестантських конференцій. Православно-католицький діалог розпочався лише в другій половині XX ст.

Особливість дослідження історико-церковної проблематики, як правило, пов'язана з персоніфікацією подій. Сукупність виявлених і опрацьованих здобувачем документів уможливають з'ясування суспільно-політичних пріоритетів владик, окремі риси їх характеру, які формували поведінковий стереотип відносин з оточуючими і підходи у розв'язанні завдань, які поставали перед Церквою. Частково взаємостосунки з оточенням, індивідуальні характеристики ключових осіб відображено у тексті. Тому вартісним моментом дослідження, була б авторська оцінка внеску кожного у розбудову очолюваних ними інституцій або навпаки – гальмування інституалізаційних та об'єднавчих процесів.

На жаль, у дисертації не зазначені критерії відбору полемічної літератури. Вважаємо, що корисним для розв'язання поставлених завдань був би аналіз трактату Х. Філалета «Апокрисис» і, як відповідь на нього, – «Антикризис» авторства І. Потія, що сприяло б поглибленню авторських інтерпретацій і оцінних суджень релігійної ситуації наприкінці XVI ст.

Належної уваги дослідника вимагає аналіз діяльності протестантських конфесій та їх ролі і місця у релігійному житті Речі Посполитої, зокрема сфера стосунків з Православною церквою. В другій половині XVI ст. тисячі православних поповнювали протестантські громади, про що зазначав у своєму трактаті І. Потій. Хотілося б почути судження дисертантки з цього приводу: чому це явище не обумовило протистояння між конфесіями. Натомість унія, підписана І. Потієм і К. Терлецьким від імені Православної церкви з папою Климентом VII, викликала величезний спротив народу.

Проте висловлені критичні зауваження суттєво не впливають на загальну оцінку дисертаційного дослідження Ю.В. Токарської, що відзначається об'єктивним аналізом, чіткою послідовністю викладу матеріалу, містить науково обґрунтовані результати.

Основні положення дисертації пройшли належну апробацію у виступах авторки на міжнародних і всеукраїнських конференціях. Результати дослідження відображено у 8 публікаціях.

Відтак вважаємо, що дисертація є самостійним, логічно завершеним науковим дослідженням, відповідає вимогам наказу МОН України № 40 від 21.01.2017 р. «Про затвердження вимог до оформлення дисертацій (зі змінами) та пунктів 5-8 «Порядку присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії», затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 12.01.2022 р. № 44 виконаним на належному науково-теоретичному рівні, а її авторка, Юлія Валеріївна Токарська, заслуговує на присудження їй наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 032 Історія і археологія.

Професор, доктор історичних наук,
завідувач кафедри всесвітньої історії
та релігієзнавства
Тернопільського національного педагогічного
університету імені Володимира Гнатюка

Е. В. Бистрицька

Відділ
Історія та археологія
Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка